

"QARA" RƏNG FENOMENİNİN LEKSİK- ETİMOLOJİ DƏRKİ VƏ EL DEYİMLƏRİNİN FƏLSƏFƏSİ

Xankişi Məmmədov
*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universiteti*

Bu yazıda qara rənglə bağlı el deyimlərinin leksik-semantik-etimoloji tədqiqindən və fəlsəfəsindən söhbət açılır. Öncə qeyd edək ki, hələ qədim zamanlarda müxtəlif rəng və rəng çalarlarının insan şüuruna və hisslərinə olan təsirinə, müxtəlif miflərdə, xalq nağıllarında və dastanlarda insanların "rəng dili"ni oxumağın vacibliyinin vurğulanmasına aid bilgilərə rast gəlmək olur. Lakin fiziki, fizioloji, psixoloji və bir çox başqa faktorlardan asılı olan rənglərin sayı haqqında dəqiq rəqəm demək çətindir. Öz dünyası və özünəməxsus gözəllikləri olan əsas rənglərə göy qurşağının 7 rəngi - qırmızı, narıncı, sarı, yaşıl, mavi, göy və bənövşəyi rənglər aiddir. Ağ rəng də işığın spektrindəki yeddi rəngdən ibarət olduğuna görə biz onu ayrıca qeyd etmədik. Bəşir Əhmədov da yazır ki, 7 rəng var, birincisi ağ, sonuncusu qara. Əslində isə nə ağ rəng var, nə də qara. Cəmi yeddi rəng var ki, onları da sadaladıq. Qalanlar hamısı rəng çalarlarıdır. Amma ağ və həm də qara, rəng kimi qəbul olunduğuna görə, biz də hələlik onu qəbul edilən kimi qəbul edirik, lakin gələcəkdə müəyyən əlavələr edilməsi istisna edilmir. Qeyd edək ki, "rəng" fars sözü olub, boya mənasını verir. Rənglər pigmentlərin əks etdirdiyi işığın dalğa uzunluqlarından asılı olaraq əmələ gəlir. Əgər pigmentlər işığı əks etdirmək əvəzinə onu udarsa, onda işıq əks olunmadığı üçün qara rəng əmələ gəlir.

"Qara" lekseminin müxtəlif mənə çalarları mövcuddur. Görkəmli dilçi alim və şair prof. Məhərrə Hüseynova adı çəkilən leksemin müxtəlif mənə çalarlarından bəhs edərkən bu sözün "böyük, iri, nəhəng, əzəmətli", "igid, cəsur, qüvvətli", "yığın", "kütlə", "xalq", "camaat", "qoşun", "dəstə", "ibtidai", "dağlıq", "sıx, keçilməz", "kədərli", "qəmli", "qaranlıq", "zülmət", "tutqun", "bədbəxt", "qatı", "rəng", "quru", "mal-qara", "pisruh", "sərt", "sadə", "sırası", "təpə", "təpəlik", "torpaq", "yer", "vahimə", "kabus", "xuruş", "aşqara" (plov üçün qovrulmuş ət və ona qatılmış müxtəlif xuruşlar - göründüyü kimi bu sözün qara rəngə heç bir aidiyyəti yoxdur), "mürəkkəb" (yazı yazmaq üçün istifadə edilən rəngli maye), "on iki dərz", "su" və s. arxaik mənaları olduğunu vurğulayır. Amma güman edirik ki, bu sözün hələ yazılmamış çox mənaları vardır. Məsələn, el, insan qrupu (qaraçı), möhkəm, bərk, pis qayıq və s. M. Adilov yazır ki, "vahimə", "kabus" mənasında

işlənən "qara" sozu tarixən qara-quru // qara-qura şəklində olmuşdur. Doğrudan da, Dədə Qorqud dastanlarında rast gəldiyimiz "Bəylər, qara-quru quş gordum" ifadəsi M.Adilovun verdiyi şərhə üst-üstə düşür. Qara sözünün qədim türk dillərində daşdığı mənalarla və məsələnin görünməyən üzü ilə bağlı məqalələri maraq kəsb edir. Rənglərlə bağlı fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor, şair Vaqif Nəsin "Spektr" şeirinə diqqət edək:

Qırmızı bədəndən axan al qandır,
Narıncı Gün altda qalıb yanandır,
Sarı güc gətirir, inan, çoxuna
Yaşıl sığal verir insan ruhuna.
Mavidir sevdiyim dalğalı dəniz,
Göy rəngdə səma da görünür təmiz...
Bənövşəyi novruzgülü rəngidir,
Ağ işıqsa, yeddi rəng çələngidir!

Göründüyü kimi professor Vaqif Nəsin də yeddi rəngdən söhbət açır, əgər səkkizinci rəng olsaydı, təbii ki, o da şeirdə öz əksini tapardı. Bu isə fikirlərimizin üst-üstə düşməsi anlamına gəlir.

O da məlumdur ki, Azərbaycanda qırmızı rəng sevgini, cəsarəti, narıncı rəng sağlamlığı, mavi rəng ümidi, sarı rəng günəşi, yaşıl inamı, həyatı, mavi rəng yeri, göyü, dənizi, ağ xoşbəxtliyi, boz kədərini ifadə edir. Qara rəng isə daha çox mənfi emosiyaları, həsrəti, bədbəxliyi, ölümü ifadə edir, amma buna baxmayaraq "qara" rəng xalqın ən çox sevdiyi və üstün tutduğu rəng hesab olunur. El deyimimiz də var: "Qaradan artıq rəng yoxdur". Bəs niyə "qaradan artıq rəng yoxdur" ifadəsini işlədirik? Əslində bu o demək deyil ki, qara rəng bütün rənglərdən yaxşıdır. Əgər elə düşünsək, onda səhv etmiş olarıq. "Qaradan artıq rəng yoxdur" ifadəsinin mənası odur ki, qara rəng bədbəxliyi, qara günü, ölümü, yeni həyatın sonunu xarakterizə etdiyi üçün belə halda "axırı ölümdür", "ölümdən o yana heç nə yoxdur" ifadələrinin sinonimi kimi "qaradan artıq rəng yoxdur" ifadəsi işlənmişdir.

Qara rənglə bağlı el deyimlərin sayı kifayət qədərdir: Qara qoç kəsmək, Qara qoyunun əti, yol qırağının otu, Qara qoyun ətli olur, qovurması dadlı olur, Qara kişmişi cibə tökərlər, ağ ayrıntı itə, Qara əncirin irisi, ağ əncirin xırdası, Qara torpaq üz ağardar, Qara qızın dərdi var, Qara bizi basınca, biz qaranı basaq; Qara səni basınca, sən qaranı bas; Qara qızın dərdi var; Qara lələmin canı haqqı; Üzün qara olsun, yanında üzüm qaradır; Gözlünə qara su gəlsin; Qara gün üçün saxlamaq; Qara baxt ova çıxdı, dağları duman aldı; Qara bulud yağış yağdırar; Qara dolağa qırmızı papiş tikməzlər; Qara gün adamı qaraldar; Qara gün qaralıb qalmaz; Qara günün ağ günü də olar; Qara günün ömrü az olar; Qara xəbər tez yayılır; Qara itin balası qara olar; Qara qatır, nə bilir xətir, qatırı ya döy, ya başına dön; Qara qız bəzənincə toy əldən gedər; Qara qoyunun südü şirin olar; Qara mal doyanda samanı başına sovurar; Qaradan artıq boya olmaz və s.

Bəs niyə "qara" rəng xalqın ən çox sevdiyi və üstün tutduğu rəng hesab olunur? Niyə görə qara qoyunun əti daha dadlı olur? Niyə görə avtomobilimizin və onun pərdəsinin qara olmasına üstünlük veririk? Niyə görə qara kürünü, qara kişmişi daha çox sevirik? Əlbəttə bu cür suallara ən doğru cavabı rənglər və onların xüsusiyyətlərini öyrənən koloristika elmi də verə bilməz. Çünki bütün bu sualların cavabları subyektiv amillərlə bağlıdır. Fikrimizcə mövcud rənglərdən ən üstün tutduğumuz "qara" rəngə olan belə

sevgimiz insanın həyatı, psixologiyası və fiziologiyasının fəlsəfəsi ilə əlaqədardır. Qeyd edək ki, qara rəngin və "qara" komponentli sözlərin daşdığı mənə bütün rənglərlə müqayisədə daha çoxluq təşkil edib, həm mənfi, həm də müsbət anlamda işlənir. Amma bir şey dəqiqdir ki, qara rəngə üstünlük verənlər həmişə mübarizəyə, zülmə hazır, alovlu, ehtirashlı olub və qaradan qorxmayıblar. Hətta deyiblər ki, qara mənə basınca, mən qaranı basım. Zənnimizcə bu xüsusiyyətlər bizim xalqa daha çox aiddir. Və bəlkə də biz məhz bu xüsusiyyətlərə görə qaraya üstünlük veririk. İndi isə bəzi poetik-idraki modellərin mənə qatlarına diqqət edək.

"Qara qoç kəsmək" ifadəsindən başlayaq. Doğrudan da el arasında filankəs filankəsə bir qara qoç kəsib deyirlər, ağ qoç kəsib demirlər? Niyə? Məsələ burasındadır ki, qara qoyunun dərisi işığı qaytarmır, əksinə udur. Udulan işıq qoyunun ətinə, qanına bəzi fermentləri məsələn, D vitaminini və piqmentləşmə ilə əmələ gələn digər maddələri yaradır ki, bu da qoyunun ətinin daha dadlı və deməli daha xeyirli olması anlamına gəlir. Bu həm də qoyunu isti havaya və günəş şüalarına qarşı daha müqavimətli etməklə onu günəş radiasiyasına qarşı daha dözümlü edir. "Qara qoyun ətli olur, qovurması dadlı olur" atalar sözünün də fəlsəfəsi bu izahla eynidir. "Qara qoyunun südü şirin olur" atalar sözünün də fəlsəfəsi qara rəngin günəş şüalarını udması ilə bağlıdır.

"Qara torpaq üz ağardar" el deyiminin mənə çaları da maraqlıdır. Burada söhbət qara rəngli torpaqdan gedir. Belə torpaq digər rəngdə olan torpaqlardan daha keyfiyyətli olduğuna görə bol, həm də keyfiyyətli məhsul verir. Qara torpağın keyfiyyətli olması isə işığı udması, tərkibində bol qida maddələri və çox çürüntü olması, başqa torpaqlara nisbətən yuyulmağa daha çox davamlı olması və bu səbəbdən rütubəti yaxşı saxlaması ilə bağlıdır. Əslində torpağa qara rəng verən amillərdən biri onda çürüntünün çox olmasıdır. Belə torpaqda yerə nə atsan, qulluq etməsən belə bol məhsul verib və nəticədə insanın üzünü ağ edir. Yeri gəlmişkən belə bir bilməcəmiz də var: Yer üzünün qarası, ağacların anası. Açması torpaqdır. Doğrudan da ağacların anası torpaqdır. Və təbii ki, torpaq olmasa ağaclar bitməz. Qara torpaq isə torpaqların başıdır.

"Qara qoyunun əti, yol qırağının otu" deyiminin kökü məntiqə əsaslanır. Doğrudan da yuxarıdakı misalda deyildiyi kimi, qara qoyunun dərisi işığı qaytarmır, əksinə udur. Udulan işıq isə qoyunun ətinə, qanına bir çox faydalı vitaminlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur ki, bu da qara qoyunun ətinin daha xeyirli, daha dadlı olmasına səbəb olur. Deyimin ikinci hissəsindəki yol, daha çox ayaqlanan, tapdalanan, araba, maşın keçən yerdir. Burada torpaq çox bərkidiyindən zəif, xəstə bitki torpağı deşib çıxa bilmir. Tərkibi vitaminlə, minerallarla zəngin, sağlam, güclü ot isə bərk torpağı da deşib çıxa bilir. Belə otlar ərzaq kimi də daha faydalıdır. Bir sıra dərmlərə dərman olan "yol otu" da adını buradan alıb, yəni yolun qırağında bitən ot. Qeyd edək ki, "yolotu" adlı bitki də var. Ona bəzən qırxbuğum və ya xırmanotu da deyilir. Amma unutmayaq ki, "yol otu" ayrıdır, "yolotu" ayrı. Yol otu yolun qırağında bitən bütün bitkilərə deyilir.

"Ağ ayranı itə tökərlər, qara kişmiş cibə" deyiminə baxaq. Məcəzi mənada "insana xarici görünüşünə görə deyil, mənə tutumuna görə qiymət verilməlidir", mənasına gələn bu deyimdə, qara, büzüşmüş, çirkin də olsa, qara kişmişdi, həm şirin, həm də cibdə gəzdirməyə münasib olduğu göstərilir. Həm də ta qədimdən babalarımız pulu kisədə və ya qurşaqda saxlardılar. Ciblərinə isə dəsmala bükülmüş qənd, kişmiş, fındıq qoyardılar. At belində səfərə gedəndə elə at üstündə atışdırardılar. Həm də qarşılarna çoluq-çocuq (yəni uşaq-muşaq) gələndə onlara da pay verər, ağızlarını şirin edərdilər. Kişmiş cibdə gəzdirmək bir növ dəbdəydi. Görünür, deyim də buradan yaranıb.

Marahlı deyimlərdən biri də belədir: "Qara əncirin irisi, ağ əncirin xırdası". Məlumdur

ki, əsas vətəni Suriya və Kiçik Asiya ölkələri olan əncirin Azərbaycanda cəmi iki növü yayılıb. Onlardan biri "mədəni əncir" adlanır, rəngi sarı olur, hansı ki, respublikamızın demək olar bir çox bölgələrində yayılıb. Amma Abşeron ənciri dillər əzbəridir. İkinci növ əncir "Hirkan ənciri"dir. Meyvəsi armudvari şəkildə yumurta boyda olur. "Hirkan ənciri" 6–8 m hündürlükdə şaxəli ağac olub, yabarı halda Lənkəran zonasında daha çox yayılıb. Amma indi müxtəlif bölgələrdə becərilir. Hirkan ənciri adətən qara və ya tünd-göy rəngdə olur. Hirkan əncirinin irisi daha xoş dadlı, qidalı və şirin olur. Ona görə deyirlər ki, qara əncirin irisi. Yeri gəlmişkən, ilk adı Avropa olan Hirkan, Lənkəran rayonunun inzibati ərazi vahidində şəhər tipli qəsəbədir. Ağ ənsir (əslində sarı rəngli əncir) qara əncirə nisbətən xırda olar. Amma tez-tez su verəndə ağ ənsir də qara əncir kimi böyüyə bilər, amma bu zaman şirinliyi azalır. Ona görə də deyirlər ağ ənsirin xırdası.

"Qara qoç qaynamayınca yol açılmaz" – bu deyimdə "qara" böyük mənasında işlənmişdir. Bəzi məmura işi düşən adam yekə qoç verməsə, işi aşmaz. Həmişə belə olub, indi də belədir.

"Ağın adı var, qaranın dadı" – ağ düyüdür (aş), bunun adı çıxıb. Qara isə aşın əti, kişmiş, şabalıdı və başqa əlavəsidir. Aşı dadlı edən həmin əlavələrdir. Yarpaq dolması (qara dolma) ağ dolmadan (kələm dolması) daha çox dadlıdır. Ətin yağı ağ, əzələsi qaradır (qara tikə). Aşın düyüsü ağ, kişmiş, şabalıdı və s. əlavəsi qaradır.

"Üzdə xal qara, ağ olsa – yara" – realdır. Üzdə xal qara olur. Onun ağ olması kiçik dəri yarası (sızaq) olduğunu bildirir. Xal gözəlliyi artırır, sızağı isə müalicə etmək tələb olunur.

"Qara adama sabun, dəliyə öyüd hədərdir" Qara dərilili adamı sabun ağ dərilili edə bilməz. Təmizlik mənasında vacibdir. Dəliyə öyüd-nəsihətin hədə verilməsi realdır.

"Qaradan artıq boya olmaz" atalar sözünün fəlsəfəsi deyimlərin özündə var. Diqqət etsək, burada "artıq" sözü var. Harada artıq şey varsa, deməli, bu yaxşı hal sayılır. Ulu Nizami hələ neçə əsrlər öncə yazdığı kimi "bir inci saflığı varsa da suda, artıq içiləndə dərd verir o da". Beləliklə məlum olur ki, bir şeyin artıq olması, onun keyfiyyətinin, orijinal dəyərinin və gözəlliyinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Bu deyimdə də əgər boyanın rəngini istəsək ki, bir az qaraldaq, onda işlər korlanar. Yəni qaranı qaraltmaq üçün bir az da artıq qaraltmaq olmaz.

Dilimizdə işləkliyi yüksək olan el deyimlərindən biri də "Qara basmaq" ifadəsidir. Xüsusən adam gecələr tək-tənha olanda, vahiməli meşələrdən keçəndə gözüne qorxunc şeylər görünür. Və bu qorxunc şeylər adamı məhv etməyə çalışır. Amma adam sanki yuxudan ayılanda heç nəyin olmadığı məlum olur. Bu ifadə o zaman işlənir. "Qara səni basınca, sən qaranı bas" deyimlərinin fəlsəfəsi də elə bununla bağlıdır. Yəni, qara qüvvə sən yatan halda qəfil düşməni kimi üstünə hücum edib səni məhv etmək istəyirsə, birinci sən həmin qara qüvvəyə qarşı hücum etsən daha yaxşı olar. Bu deyimlərin fəlsəfəsi "Ən yaxşı müdafiə hücumdur" taktikasına əsaslanır.

Beləliklə, xalqımızın zaman-zaman formalaşdırdığı, kodlaşdırdığı, yaşatmış olduğu və bu gün də yaşatdığı qara rənglə bağlı el deyimlərinin leksik-semantik-etimoloji tədqiqinin həm dil nöqtəyi nəzərindən, həm də xalqın milli-mənəvi köklərinin qorunub saxlanması baxımından adət-ənənələrimizin, mədəniyyətimizin, milli psixologiyamızın və mentalitetimizin hərtərəfli və daha dərinlən öyrənilməsinə xidmət edən əvəzsiz eks-tralinqvistik mənbə olduğunun şahidi oluruq. Təbii ki, bu da problemin aktuallığından xəbər verir.